

You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice

Title:). Leksemy "čich"/"węch" i "nos" w czeskich i polskich somatyzmach oraz ich symbolika i ekwiwalencja wzajemna

Author: Dariusz Tkaczewski

Citation style: Tkaczewski Dariusz. (2019). Leksemy "čich"/"węch" i "nos" w czeskich i polskich somatyzmach oraz ich symbolika i ekwiwalencja wzajemna. W: A. Banaszek-Szapowałowa (red.), "Słowiański krąg : słowo - myśl - obraz w tradycji i współczesności" (S. 64-77). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Uznanie autorstwa - Na tych samych warunkach - Licencja ta pozwala na kopiowanie, zmienianie, rozprowadzanie, przedstawianie i wykonywanie utworu tak długo, jak tylko na utwory zależne będzie udzielana taka sama licencja.

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

DARIUSZ TKACZEWSKI
Uniwersytet Śląski w Katowicach

Leksemy *čich/węch* i *nos* w czeskich i polskich somatyzmach oraz ich symbolika i ekwiwalencja wzajemna

U narodów o wspólnym „rodowodzie genetycznym” i odwiecznym sąsiedztwie, kulturach o podobnych tradycjach historycznych i religijnych poszczególne zmysły oraz ich narządy stanowią wyraźne znaki nie tylko językowe, ale również ważne symbole kulturowe czy społeczne pojawiające się często w wyobraźni słowiańskich przodków, oznaczając/nazywając często inne dla poszczególnych użytkowników języka rzeczy, pojęcia skojarzenia i wierzenia. Takie „odwieczne symbole“ były i są nadal obecne we współczesnych językach i kulturach Czech i Polski, jednak musimy zdawać sobie sprawę z tego, że chociaż ta symbolika jest żywa i oczywista, sens tych nazw bywa często wieloznaczny, a nierzadko nieokreślony czy nawet mglisty. Podobnie jest z nazwami zmysłów¹ i ich narządów, które stanowią dla człowieka podstawowy środek/narzędzie do kontaktu z najbliższym środowiskiem i szerszym światem zewnętrznym, zapewniając orientację i niejednokrotnie bezpieczeństwo. Węch [*čich*] poprzez nos (wraz ze smakiem poprzez język) ostrzega nas przed niebezpieczeństwem w postaci pokarmu niejadalnego lub zepsutego, a niejednokrotnie dodatkowo uatrakcyjnia i „umila nam“ spożywanie potraw ze względu na ich przyjemny i nęcący zapach, działający pobudzająco na wyobraźnię smakową, czyli na układ nerwowy i trawienny (odruch Pawłowa). Zapachy oddziałują także na na-

---

¹ W światowej **ikonologii** zmysły określane są także jako *czucia* i przedstawiane w postaci symbolizującej figurę ubranego na białą młodzieńca, mającego na głowie rozpostartą pajęczynę, w otoczeniu kolejnych postaci, czy raczej zwierząt-symboli, a więc Małpy, Sępa, Odyńca i Rysia, czyli zwierząt, które w potocznym przekonaniu posiadają poszczególne zmysły bardziej doskonale, wyostrzone lub usubtelnione w porównaniu z człowiekiem. (C. RIPA: *Ikonologia*. Kraków 2013, s. 241–242; 432; W. KOPALIŃSKI: *Słownik symboli*. Warszawa 2006, s. 216–218, 443–445.)

sze samopoczucie (odświeżacze powietrza) i atrakcyjność seksualną (feromony czy zmysłowe perfumy).

Čich/wěch i *nos* jako leksemy i wyrazy tekstowe stają się istotnymi znakami językowymi, a co za tym idzie ważnymi symbolami kulturowymi i społecznymi u Słowian, a więc także Czechów i Polaków. Przystępując do opisu na podstawie badań sensu pojęć i wyrazów *wěch/čich* i *nos* oraz w dalszej kolejności frazeologizmów somatycznych z ich udziałem należało by przypomnieć w pierwszej kolejności znaczenie leksykalne tych słów, a także jednocześnie uświadomić sobie tę podstawową, klasyczną czy wręcz kanoniczną lub wzorcową symbolikę opisywanego zmysłu węchu [čich] i nosa [nos] jako narządu zmysłu węchu, co jest zazwyczaj śladem czy odbiciem antycznej kultury w słowiańskich kulturach narodowych – polski lub czeski sens tych słów pokrywa się z uniwersalnym, tradycyjnym antycznym znaczeniem, przyjętym przez większość kultur i języków europejskich². Zanim przeanalizujemy symbolikę tych dwóch nazw, rozpatrzmy ich znaczenie ściśle leksykalne, przywołując współczesne definicje analizowanych leksemów ze źródeł najbardziej wiarygodnych, a więc z *Słownika języka polskiego PWN* i czeskiego *Slovníka spisovného jazyka českého*³. Z oczywistych względów w niniejszym artykule najistotniejsze jest znaczenie somatyczne ujęte w tzw. **somatyzmach**⁴, a więc frazeologizmach oraz innych ustalonych związkach wyrazowych i zdaniowych odnoszących się do ciała ludzkiego (zwierzęcego) i jego funkcji życiowych⁵. W przywołanych

² Symbolika nie tylko badanych leksemów jest w rzeczywistości bardzo bogata i zazwyczaj jej interpretacja bywa swobodna lub niejednoznaczna. Niniejszy artykuł ze względów formalnych prezentuje tylko symbolikę podstawową. Szerzej taką interpretację traktują źródła wielce przydatne do analogicznego opisu, do których z pewnością możemy zaliczyć *Słownik symboli* Władysława Kopalińskiego (W. KOPALIŃSKI: *Słownik symboli*. Warszawa 2006.) oraz *Leksykon: znaki Świata, Omen, przesąd, znaczenie* Piotra Kowalskiego (P. KOWAŁSKI: *Leksykon: znaki świata. Omen, przesąd, znaczenie*. Warszawa 1998.)

³ W tym przypadku zawarto przykłady bogatej kombinatoryki wyrazu (idiomów i frazeologizmów z jego udziałem), co w niniejszym artykule zostało pominięte w przytoczonych definicjach z wyżej wymienionego źródła.

⁴ Przy nauce bliskopokrewnego języka obcego – w tym przypadku czeskiego czy polskiego oraz w pracy tłumaczy takich języków, ważną rolę semantyczną odrywa bogata frazeologia, której poznawanie i czynna znajomość oraz świadomość treści i ich ekwiwalentność ma istotne znaczenie. Wiele frazeologizmów w naszych językach tworzonych jest bowiem spontanicznie i niezależnie, jednak najczęściej charakterystyczne jest ich podobieństwo, które wynika zazwyczaj z podobnego obserwowania świata i odbierania zjawisk otaczającej natury przez użytkowników danego języka. Stosowanie nazw zmysłów i narządów zmysłów jako podstawowego komponentu w tzw. somatyzmach ma bogatą historię sięgającą czasów antycznych.

⁵ Wyrażenia tego typu pojawiają się także w przysłowiach i sentencjach, zwanych „złotymi myślami“ lub „skrzydlatymi słowami“. Również język czeski i polski mają w tym zakresie wielce bogatą tradycję. Nowoczesne założenia teoretyczne i metody opisu tego typu konstrukcji leksykalnych stworzono na przełomie XIX i XX w., zaś znaczący wkład w teoretyczną charakterystykę ich inwentarza włożyli badacze z krajów słowiańskich. Do grona zasłużonych specjalistów z zakresu frazeologii w Czechach i Słowacji (Czechosłowacji) należą: Josef V. Bečka, Jaroslav

źródłach wyrazy *węch* [čich]⁶ i *nos*⁷ mają współcześnie bardziej konkretne znaczenie słownikowe i sens, jednak pod warunkiem, że w ich definicjach pominięty zostanie kontekst frazeologiczny, który bazuje zazwyczaj na korpusie języka. Omówimy go w następnej kolejności, bowiem ma charakter pierwszoplanowy w dalszych rozważaniach.

Węch w kulturach śródziemnomorskich wyobrażany był jako chłopczyk ubrany w zielone szaty, z malowanymi na nich różami i innymi kwiatami. W lewej dłoni trzymał on naczynie, oznaczające zapach sztuczny, zaś w prawej – bukiet kwiatów, symbol zapachu naturalnego. U jego chłopca siedział pies myśliwski, co podkreśla i docenia węch psów, które mają ten zmysł niezwykle rozwinięty i wyostrzony, gdyż psy myśliwskie potrafią wyczuć węchem dzikie zwierzę (swoją zdobycz) z dalekiej odległości lub gdy ukryte jest głęboko pod ziemią.⁸

Nos w kulturach starożytnych i średniowiecznych⁹ symbolizował kontakt tego, co znajduje się na zewnątrz z czymś, co jest wewnątrz oraz umożliwia orientację w świecie, odróżnianie dobra od zła, jest jednym ze środków określania lub po-

---

Zaorálek, Jaroslav Bauer, Oldřich Man, Viktoria Láparová, Vladimír Šmilauer, František Čermák i Jiří Hronek oraz Elena Smiešková, Viera Budovičová i Jozef Mlacek, zaś w Polsce: Antoni Krasnowolski, Stanisław Szober, Stanisław Skorupka, Witold Doroszewski. Warto w tym miejscu wspomnieć o cennych czesko-polskich i polsko-czeskich opracowaniach synchronicznych: Mieczysława Basaja i Danuty Rytel, Haliny Pietrak-Meiser, Teresy Z. Orłoś i Joanny Hornik, Evy Mrhačovéj i Renáty Ponczovéj oraz E. Mrhačovéj i Mieczysława Balowskiego, jak również Jany Raclavskéj. Cenne wydają się także dokonania językoznawców rosyjskich i radzieckich, którzy w 2. połowie XX w. prowadzili intensywne i rozległe badania teoretyczne, opracowujące podstawy typologii i metodologii oraz zmierzające do wydzielenia frazeologii jako odrębnego działu nauk lingwistycznych. Do grona tych wybitnych badaczy należą: Viktor V. Vinogradov, Nikolaj V. Šanskij i Aleksandr V. Kunin. (*Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Wrocław 1999, s. 626.)

⁶ **Węch** – 1) *zmysł powonienia, zdolność ludzi i zwierząt do odczuwania zapachów*; 2) *pot. zdolność trafnego przewidywania rozwoju wydarzeń*. <https://sjp.pwn.pl/szukaj/w%C4%99ch.html> (data dostępu: 28.09.2018).

Čich (ob. čuch) – 1) *smysl, kterým se vnímají vůně a zapachy* [...]; 2) *ob. postřeh, smysl* [...]; <http://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?hledej=Hledat&heslo=%C4%8Dich&sti=EMPTY&where=hesla&hsubstr=no> (data dostępu: 28.09.2018).

⁷ **Nos** – 1) *najbardziej wystająca część ludzkiej twarzy, znajdująca się między oczami i czołem a ustami; też: narząd powonienia u zwierząt*; 2) *wysunięta część jakiegoś przedmiotu*; 3) *zwężony, spiczasty koniec czegoś, zwłaszcza buta*. <https://sjp.pwn.pl/szukaj/nos.html> (data dostępu: 28.09.2018).

Nos – 1) *vyčnávající část obličej, tvořená z kůstek, chrupavek a kůže, ústrojí cichu* [...]; 2. *výčnělek, výstupek, výběžek podobný nosu* [...]; <http://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?hledej=Hledat&heslo=nos&sti=EMPTY&where=hesla&hsubstr=no> (data dostępu: 28.09.2018).

⁸ RIPA C.: *Iconologia*, Kraków 1992, s. 241–242, 432.

⁹ Prezentowana tu symbolika została zaczerpnięta z dzieł: W. KOPALIŃSKI: *Słownik symboli*. Warszawa 2006; P. KOWALSKI: *Leksykon: znaki świata. Omen, przesąd, znaczenie*. Warszawa 1998.

twierdzenia istnienia. Nos wychwytuje zapachy, co umożliwia identyfikację istot, a więc woń jest symbolem i symptomem życia, tchnienia. Nos jest także pośrednikiem do wymiany oddechu, energii i mocy, jednocześnie jest też narzędziem komunikowania się i kontaktowania, gdyż jako jeden z narządów z dwoma otworami służy kontaktowi wnętrza ciała z zewnątrz świata i rozpoznawaniu jego form. Znaczenie ikonologiczne nosa wywodzi się z jego funkcji somatycznych – przez nos oddychamy, wąchamy, kichamy oraz mówiąc kolokwialnie, „smarkamy”. Podkreśla się też, że nos jako najbardziej wysunięta do przodu część twarzy pełni „funkcje ostrzegawcze” i chroni osadzone głębiej oczy. Jego cechy fizyczne (podłużny kształt, wielkość, kolor, otwory itp.), ale i „wystawanie przed” człowiekiem oraz wydzielin wielokrotnie kojarzone bywają z męskim przyrodzeniem, co jest źródłem wielu żartów i dowcipnych skojarzeń.

Nos i **powonienie** są jednym z podstawowych wyznaczników egzystencjalnego doświadczania istnienia – wąchamy i wiemy, że coś pachnie, a więc jest i istnieje. Zapachy wychwytywane przez nos to cechy istot i przedmiotów, które podobnie jak kształt i kolor są jego „częścią” zgodnie z magicznym myśleniem i odczuwaniem świata. W mitologii, bajkach i podaniach mamy dowody, że zapach i tak zdradza człowieka, nawet gdy znajduje się poza granicami swojego świata, stąd kult pachnących świętych. Warto zauważyć, że demony, duchy i złe stwory na ogół są istotami pozbawionymi nosów lub przedstawia się je ze zdeformowanymi narządami węchu, a mimo to wyczuwają swe ofiary, najczęściej obecność śmiertelników poprzez ich smród czy odór, zapach bowiem – nawet ten najgorszy – jest oznaką biologiczności, kontaktu z wydzielinami ciała, są ulokowanymi między ciałem a resztą świata, odbieranymi jako nieczyste, nieprzyjemne i dwuznaczne taksonomicznie i subiektywnie, gdyż wolimy zapachy przyjemne od odorów (większość zwierząt odwrotnie). Biologiczność zrodziła dwa odmienne pojęcia kulturowo-religijne, mianowicie przyjemne zapachy związane z *sacrum* oraz te odczuwane wręcz przeciwnie jako *odor sanctorum*. Przez nos z człowieka uchodzi tchnienie, co jest jednoznaczne z opuszczeniem ciała przez duszę, którą w mitologiach przedstawiano jako oddech czy drgnienie powietrza. Narząd ten ożywiał również człowieka i inne stworzenia, gdyż tchnienie w nozdrzach w większości kultur jest traktowane jako znak/symbol życia. Po ulepieniu z gliny ciała Adama, bóg *tchnął w jego nozdrza tchnienie*¹⁰. W mitologii egipskiej bóg powietrza Szu, syn pierwotnego praboga Atuma, stworzył sam siebie poprzez tchnienie ze swego nosa. Przez nos przyjmujemy to, co niezbędne (powietrze, zapachy), a wyrzucamy to, co niepożądane (zużyte powietrze, kurz, owady-intruzy), w tym złe duchy, a nawet duszę. Kichanie jest więc bardzo niebezpieczne, gdyż „ścieżkami duszy” czyli przegrodami nosowymi może ulecieć z niego nieopatrznie także i dusza. Zwyczajowe pozdrowienie *Na zdrowie!* to wskazane w tym wypadku dobre zaklęcie, odczyniające

¹⁰ *Biblia, Księga Rodzaju, 2,7.*

potencjalne niebezpieczeństwo śmierci. W wielu kulturach zatykanie dziurek w nosie chorym osobnikom ma znaczenie magiczne, jest to zabieg zabezpieczający przed „wymknięciem się” duszy z ciała podczas kichania. Podobny cel ma zawieszanie kolczyków, kótek, kulek i innych amuletów w ściankach nosa. U Eskimosów podczas oporządzania zmarłego i pogrzebu żałobnicy zawiązywali i zatykali sobie nosy ścinkami skór renifera, jego włosiem lub sianem, by ich dusza nie podążyła za zmarłym. U Muzułmanów zmarłego należało umyć, jego uszy i nos zatkać bawełną, co przerywało i zapobiegało wszelkiej komunikacji ze zmarłym. Krwawienie z nosa uchodziło za złą wróżbę, gdyż krwawiący i świadek narażony był na kontakt z nieczystą wydzieliną. Krew uważano za znak biologiczny, symbol śmiertelności człowieka. Częste krwotoki z nosa to zły omen, oznaka złych cech osoby, jego słabowitości, skłonności do chrób i odmienności, zaś bledność to sygnał obcości, styczności z zaświatami. U ludów syberyjskich i plemion indiańskich odczytywano taką skłonność i inne objawy związane z krwotokami z nosa jako predyspozycję i znak wyboru kapłana, gdyż taka osoba była zdolna i miała możliwości przekraczania granic światów i wędrowania przez zaświaty.

Ważna też jest **symbolika gestów związanych z nosem**, gdyż w wielu kulturach są one podobne, w wielu przeciwnie odmienne i oryginalne znakowo. **Wykręcanie** czy tak zwane „**ukręcanie nosa**” oraz inne brutalne praktyki stosowano jako karę za różne przewinienia. Rozcinaniem nożem dziurek nosowych karano w IX w. uchylających się od płacenia podatków panu lub suwerenowi. Z kolei w wielu kulturach, inne gesty jak czułe **dotykание lub pocieranie się nosami** było znakiem intymności i odbierano je jako element wstępnej gry miłosnej zakochanych, a u Eskimosów był to znak serdecznego powitania.

Każde odstępstwo od przeciętnej wielkości, kształtu, barwy czy innych cech fizycznych nosa miało nacechowanie znaczeniowe; wszelkie „nosowe kalectwo” jak zniekształcenie lub brak nosa traktowano jako sygnał powiązania danego osobnika ze światem demonów i duchów, gdyż te stwory na wszelkich obrazach narządu powonienia nie posiadały. W średniowieczu, w podaniach ludowych upowszechniano pogląd, że diabły można poznać po tym, że nie mają dziurek w nosie.

Arystoteles próbował stworzyć swego rodzaju „**język nosów**”, twierdząc że: *Ci, którzy mają koniec nosa rozszerzony, bywają gnuśni [...]. Ci zaś, którzy mają nos przy końcu rozszerzony, bywają głupi [...]. Ci, którzy mają koniec nosa ostry, bywają popędliwi [...]. Ci, którzy mają nos zakrzywiony, lecz tępo zakończony, bywają dumni...*¹¹

Od czasów starożytnych znana jest koncepcja korelacji między częściami ciała, co przekładało się także na **nosy** i **fallusy**. Taka współzależność polega

¹¹ Arystoteles: *LibW*, 23. Cytat za: KOWALSKI P.: *Leksykon. Znaki świata: Omen, przesąd, znaczenie*, Warszawa 1998, s. 132, 356–359.

na domysłach – coś widocznego (jak nos) pobudza fantazję o niewidocznych zwykle częściach ciała (jak fallus), a eksponowanie czegoś widocznego rzuca światło na rzeczy niewidoczne, stąd uznawano, że mężczyźni o dużych nosach posiadają członki o sporych lub ponadprzeciętnych rozmiarach. Dodatkowo twierdzono, że jeśli ich nozdrza są rozedrgane, to zapewne mają duże jądra. W starożytnym Rzymie wielkość nosa jednoznacznie „informowała” o potencji mężczyzny, dlatego też przewinienia karano odcięciem nosa, co dodatkowo piętnowało ukaranego. Nos kobiety także był istotny w tym kontekście, gdy jest prosty, długi i cienki, oznacza to, że jej organy płciowe są szerokie i pojemne. **Falliczny sens nosa** znajduje przejaw również z przekazach folklorystycznych, w XVI-wiecznej tradycji anglosaskiej uważano, że *Jaki u mężczyzny nos, taki jego wacek!*¹², zaś kobiety z wielkimi nosami stworzone były do łatwego rodzenia dzieci.

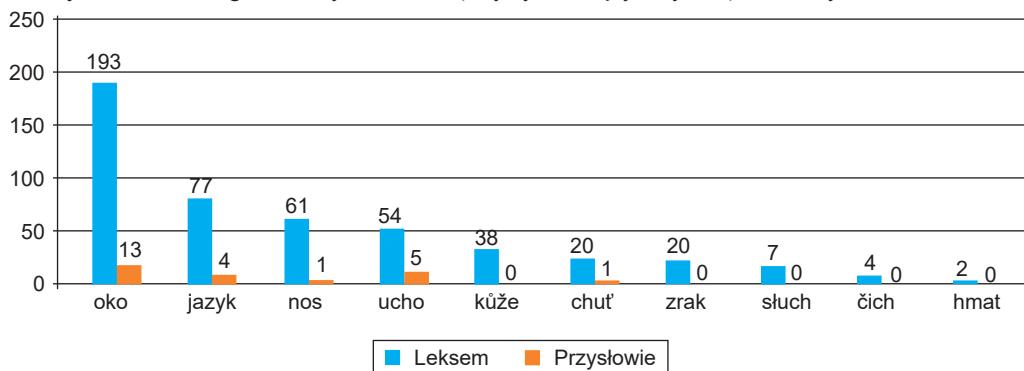
Dla językoznawcy-slawisty ciekawym obiektem badań wydaje się sam fakt występowania analogicznych wyrażen frazeologicznych w językach bliskopokrewnych, oraz ich ekwiwalentność – wzajemna przekładalność takowych. W szerszych badaniach nad czeskimi i polskimi somatyzmami autor niniejszego artykułu zebrał 476 czeskich i polskich frazeologizmów somatycznych, które zostały wyekscerpowane w uporządkowany sposób¹³ (rzeczowy i alfabetyczny, wykluczający powtórki) z dostępnych „klasycznych” źródeł słownikowych, m.in.: *Slovník české frazeologie a idiomatiky* pod red. F. Čermáka i J. Hronka, *Lidová rčení* J. Zaorálka, *Lidské tělo v české a polské idiomatice* E. Mrhačovéj i R. Ponczovéj, *Slovník frazeologický česko-polski* H. Pietrak-Meiser, *Slovník frazeologický česko-polski* M. Basaja i D. Rytel, *Czesko-polski słownik skrzydlatych słów* T.Z. Orłoś i J. Hornik oraz *Česko-polský frazeologický slovník* E. Mrhačovéj i M. Balowskiego. W wybranych konstrukcjach leksykalnych (i zdaniowych) poszczególne zmysły i narządy zmysłów stanowią hasło główne, a więc frazeologizmy z ich udziałem przedstawiono w następującej kolejności: *nos* i *čich* [węch], *kůže* [skóra] i *hmat* [dotyk], *jazyk* [język] i *chut'* [smak], *ucho* i *sluch* [słuch] oraz *oko* i *zrak* [wzrok].

Ten wyjściowy roboczy wykaz został ponadto wzbogacony o zasób sentencji i „skrzydlatych słów” związanych z badanym zagadnieniem. Ciekawe wydają się przy okazji obserwacje statystyczne, w tym proporcje dot. 476 zbadanych frazeologizmów somatycznych oraz 24 przysłów związanych z nimi, a także ich ranking ilościowy, co ilustruje poniższy wykres/graf nr 1.

¹² Czeski odpowiednik to przysłowie: *Podle nosa poznáš kosa!*

¹³ Dużym wyzwaniem dla badacza sporządzającego taki wykaz stanowi znalezienie ekwiwalentnego, dosłownego znaczenia/sensu frazeologizmu w obu językach oraz właściwe „obustronne” przyporządkowanie stylistyczne danej jednostki frazeologicznej, co nie zawsze bywa możliwe, zatem nierzadko pojawić się tu mogą idiomy nieprzekładalne lub niedopasowane stylistycznie w obu językach, a w takim przypadku możliwe jest tylko podanie opisowego znaczenia (sensu) cytowanego związku frazeologicznego

Wykres 1. Ranking ilościowy leksemów (zmysły i narządy zmysłów) w somatyzmach czeskich

Źródło: opracowanie własne

Dość ubogi wydaje się zbiór jednostek frazeologicznych zawierających leksem *čich* [węch], w którym znalazły zaledwie 4 frazeologizmy czeskie: 1.● *jít za něčím/najít něco po čichu* [iść za czymś jak pies za węchem], 2.● *mít dobrý/bystrý/jemný čich // mít na něco dobrý čich* [mieć dobry nos / mieć dobrego nosa (również: 'mieć zdolność przewidywania, wyczuwania czegoś')], 3.● *mít psí čich // mít čich jako ohař* [mieć psi/dobry węch // mieć nosa], 4.● *není po něčem/někom ani vidu ani čichu* [nie ma po kimś/czymś nawet śladu (również: 'ani widu ani slychu')]. W badanym materiale językowym nie pojawiło się przy tym ani jedno przysłowie zawierające ten leksem.

Bardziej okazałe przedstawia się zbiór czeskich somatyzmów z leksemem *nos*, w którym znalazło się aż 61 jednostek frazeologicznych, a więc: 1.● *bručet si (mumlat) něco pod nos* [mruczeć (bąkać/burczeć/mamrotać) pod nosem], 2.● *cyranovský nos* [cyranowski nos], 3.● *dát něco až pod nos* [podsunąć/podać coś pod nos], 4.● *dát/dávat si do nosu/nosa* [najeść się smacznego jedzenia i napić], 5.● *dlobat/rýpat/šťourat se / škrabat v nose* [dłubać w nosie], 6.● *dostat nos (od někoho) // dostat po nose* [dostać/oberwać (od kogoś) po nosie], 7.● *chynout/chytit/popadnout se / vzít se za nos* [puknąć sobie w czoło / chwycić się za nos (za głowę)], 8.● *(jít) rovnou za nose* [iść prosto przed siebie], 9.● *krčít/ohrnovat/vyhrnovat nos nad někým/něčím* [kręcić na kogoś/na coś nosem], 10.● *lusknout někomu prsty pod nose* [dać komuś przty(cz)ka w nos], 11.● *má ještě chmýří (mléko) pod nose* [ktoś ma jeszcze mleko pod nosem / ktoś jest niedojrzały], 12.● *mávat někomu něčím před nose* [machać komuś czymś przed nosem], 13.● *mít dobrý nos* [mieć dobrego nosa / przeczuwać coś], 14.● *mít nos jako okurku/ bambuli* [mieć nos jak kartofel / nos nabrzmiały, spuchnięty], 15.● *mít něco u nosu* [mieć coś pod nosem], 16.● *mít něco v nose* [mieć przeczucie/nosa], 17.● *mít svěšený nos // chodit se svěšeným nose* // *svěsit/natáhnout nos* [chodzić ze spuszczonego nosem (być urażonym) // spuścić/opuścić nos], 18.● *mít svičku u nosu /pod nose* [być usmarkanym,

mieć gila/sopel/świeczkę pod nosem (zazwyczaj o dzieciach)], 19.● *nad vším jen ohrnují nos* [na wszystko się krzywią/kręcą nosem], 20.● *něco mu přeletělo přes nos* [mucha siadła mu na nos // ma muchy w nosie // usiadło mu coś na nosie], 21.● *nejde mu to pod nos (čenicích)* [nie jest mu to w smak / nie idzie mu to w smak], 22.● *nevydělat si ani na suché z nosu/nosa* [o człowieku leniwym, powolnym lub niezdecydowanym], 23.● *nevystrčit (ani) nos (ze dveří)* [nie wyściubić/nie wychylić nosa skądś/z domu // nie wychodzić na dwór], 24.● *nosit nos vysoko (vzhůru/nahoru)* [zadzierać nos(a) // nosić głowę wysoko], 25.● *odejit (odtáhnout) s dlouhým nosem* [odejść z kwitkiem], 26.● *odejít se zdviženým nosem* [odejść z podniesionym czołem // odejść z dumą], 27.● *ohrnovat/ohrnout nad někým/něčím nos* [kręcić nosem na kogoś/ coś // patrzeć z góry/z pogardą], 28.● *orlí nos* [orli nos], 29.● *otloukat někomu něco o nos* [ciągle komuś coś przypominać // robić wyrzuty za jakiś błąd], 30.● *padnout na nos* [spaść na zbity pysk], 31.● *posadit/pověsit/věšet někomu něco (buliku/hejla) na nos* [wodzić kogoś za nos // wywieść kogoś w pole], 32.● *poškrábat se na nose* [podrapać się w głowę], 33.● *pověsit někomu něco na nos* [obciążyć kogoś odpowiedzialnością za coś // włożyć coś na czyjeś barki], 34.● *pozná ti to na nose // poznat/vidět někomu něco na nose // mít něco napsané na nose* [wyczyta to na twoim czole // od razu z oczu wyczyta/pozna // poznać po minie // wypisane ma to na czole/twarzy], 35.● *praštilo ho to (něco) přes nos* [bić/uderzać w nos // czuć silny i nieprzyjemny zapach], 36.● *propít nos mezi očima* [przepić wszystko (np. cały majątek)], 37.● *prší (mu) do nosu* [ma zadarty/pyrkaty nos], 38.● *před nosem* [pod nosem / sprzed nosa], 39.● *psát nosem* [pisać nosem // pisać w złej pozycji siedząc nisko (pochylając się / z oczami blisko kartki papieru)], 40.● *psát nosem po rukávě* [dotyczy dzieci, gdy mają katar i wycierają nos o rękaw swojego ubrania], 41.● *řecký nos* [grecki nos], 42.● *římský nos* [rzymski nos], 43.● *strkat do něčeho/všeho/někam nos/čumák* [wtykać do czegoś/do wszystkiego/gdzieś swój nos], 44.● *ten by prodal nos mezi očima* [ma głowę do interesów], 45.● *udělat na někoho dlouhý nos* [mieć długi nos // mina komuś zrzędła], 46.● *ujet/zavřít někomu před nosem* [uciec komuś/zniknąć sprzed nosa], 47.● *upřít/upírat/zapírat nos mezi očima* [rzucić piaskiem w oczy // mydląć komuś oczy // kłamać], 48.● *upřít nos mezi očima* [rzucić piaskiem w oczy // mydląć komuś oczy // kłamać], 49.● *utřít nos* [obejść się smakiem // nic nie dostać/zyskać], 50.● *utřít někomu nos* [utrzeć komuś nosa // poskromić kogoś // pozbawić kogoś zbytnej pewności siebie], 51.● *věšet/pověsit/posadit hejla/velblouda na nos někomu* [wystawić kogoś na dudka // zawracać komuś głowę], 52.● *vidět dále než na špičku nosa* [mieć szerszy pogląd na coś // mieć przed sobą horyzonty/perspektywy na przyszłość], 53.● *vidí si jen // nevidí si ani na špičku nosu* [widzi tylko koniec/czubek swego nosa], 54.● *vodit/tahat někoho za nos // na provázku* [wodzić kogoś za nos // na sznurku], 55.● *(v)strčit/strkat do něčeho/do všeho nos* [wtykać/wsadzać/ wścibiać w coś/do wszystkiego nos], 56.● *vyčetl by mu i nos mezi očima* [wszystkiego zazdrościć], 57.● *vyfouknout*

někomu něco před nose [sprzątnąć komuś coś sprzed nosa // uprzedzić kogoś], 58.● *záviděl nos mezi oči mu* [zazdrościć komuś wszystkiego], 59.● *zavřít/zabouchnout někomu (dveře) před nose* [zamknąć/zatrzasnąć komuś (drzwi) przed nose], 60.● *zdvíhat nos vysoko* [zadzierać nosa // być zarozumiałym], 61.● *zmizet/prokouznout někomu před nose* [przejsć koło kogoś niezauważony] oraz 1 przysłowie: *Podle nosa poznáš kosa!* [(według ludowej opinii:) wielkość męskiego nosa świadczy o wielkości przyrodzenia jego właściciela’].

* * *

Interesująco przedstawia się problematyka ekwiwalentności czeskich i polskich frazeologizmów z leksemami *chut/smak* i *jazyk/język*, o których mowa. Według Haliny Pietrak-Meiser „za ekwiwalent uważane są dwa frazeologizmy, które odznaczają się identycznym znaczeniem a także zabarwieniem stylistycznym. Istnieje duże zróżnicowanie od ekwiwalentów identycznych poprzez podobne aż po nieprzekładalne. Trzy podstawowe grupy tworzą 1. ekwiwalenty w pełni adekwatne, 2. ekwiwalenty częściowo adekwatne oraz 3. ekwiwalenty nieadekwatne”¹⁴. Bazując na powyższej opinii, można przedstawić wspomniane wyżej typy wraz z bardziej szczegółowym podziałem, co obrazuje poniższy wykres/graf nr 2. Przypomnijmy w dużym skrócie podstawowe cechy poszczególnych kategorii¹⁵.

Pierwszy typ frazeologizmów używanych w dwóch językach – **ekwiwalenty w pełni adekwatne** charakteryzuje się pełną tożsamością znaczeniową oraz identycznym zabarwieniem stylistycznym, tak więc frazeologizmowi czeskiemu odpowiada w polszczyźnie frazeologizm o identycznej strukturze; w tym zbiorze frazeologizmów zastosowany został również kolejny podział na grupy (podtypy) jednostek frazeologicznych: 1) identyczne, 2) podobne i 3) zróżnicowane¹⁶.

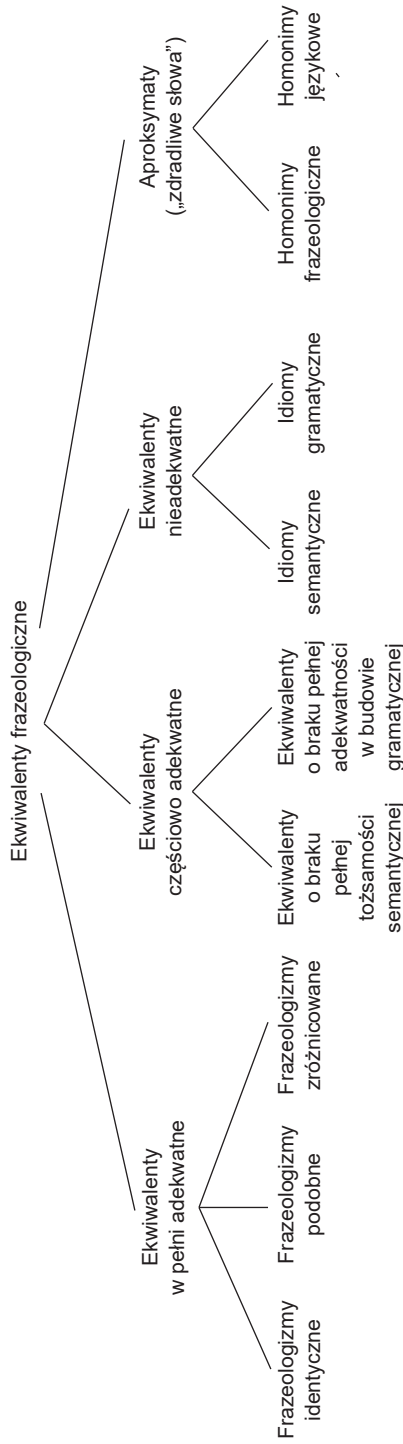
Typ drugi – **ekwiwalenty częściowo adekwatne** obejmuje takie czeskie wyrażenia i zwroty frazeologiczne w czeszczyźnie, dla których w polszczyźnie nie znajdziemy dokładnych odpowiedników frazeologicznych. Częściowa adekwatność ma miejsce również w sytuacji, gdy w czeszczyźnie napotkamy dwa

¹⁴ H. PIETRAK-MESER: *Czeskie wyrażenia i zwroty frazeologiczne na tle porównawczym polskim*. Lublin 1985, s. 189–190.

¹⁵ Szczegółową charakterystykę wszystkich przedstawionych w grafie nr 2 kategorii frazeologizmów somatycznych z licznymi przykładami przedstawiono w artykule: D. TKACZEWSKI: *Zmysły i narządy zmysłów w polskich i czeskich frazeologizmach oraz ich ekwiwalentność*. W: *Parémie národů slovanských VIII*, Red. U. KOLBEROVÁ, S. MIZEROVÁ. Ostrava 2017, s. 183–193.

¹⁶ Trzecia grupa opisywanych frazeologizmów to **zróżnicowane jednostki frazeologiczne**, które posiadają tożsamość znaczeniową oraz odpowiedniość struktury wyrażenia lub zwrotu, jednak określony sens takiego frazeologizmu zostaje wyrażony poprzez różne składniki leksykalne lub poprzez odmienną konstrukcję gramatyczną. Do zbioru tego zaliczymy czeskie idiomy posiadające ekwiwalentne polskie odpowiedniki w postaci frazeologizmu, przy nieadekwatnej obrazowości.

Wykres 2. Typologia ekwiwalencji czeskich i polskich frazeologizmów somatycznych

Źródło: opracowanie własne

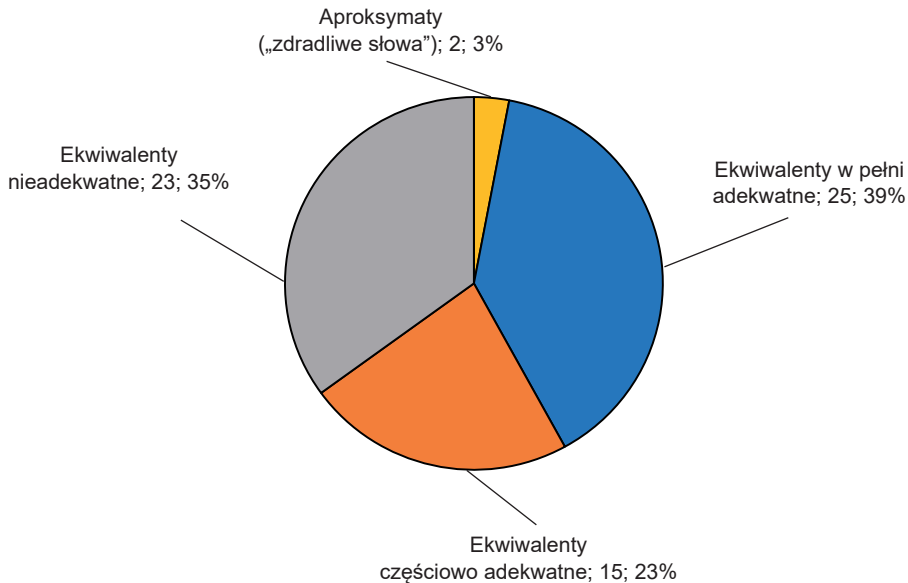
lub kilka synonimicznych związków frazeologicznych, zaś w polszczyźnie brak jest takich synonimów. Z podobną sytuacją mamy do czynienia, gdy napotkamy frazeologizmy porównawcze, w których część porównywana jest w obu językach identyczna, zaś część porównującą tworzą różne człony bez zachowania wzajemnych paralel¹⁷.

Ostatni, trzeci typ frazeologizmów w dwóch językach – **ekwiwalenty nieadekwatne** to sytuacja, gdy czeski związek nie posiada w polszczyźnie żadnego odpowiednika frazeologicznego. W tym wypadku stosuje się zabieg zastępczy, takie wyjściowe wyrażenie czeskie musi być w miarę ekwiwalentnie przetłumaczone na język polski, omówione, sparafrazowane opisowo lub też należy wyjaśnić znaczenie owego frazeologizmu, co tłumacze czynią często w przypisach. Jednak takie komentarze w postaci opisu, luźnego związku wyrazowego lub pojedynczego wyrazu bywają często bardzo niedoskonałe, nie mogą przecież zostać uznane za ekwiwalenty, nie są bowiem jednostkami frazeologicznymi – podając (tłumacząc) jedynie sens, nie niosą pełnego znaczenia wyjściowego obcojęzycznego frazeologizmu, gdyż nie uwzględniają obrazowości i ekspresji, podstawowych i najbardziej charakterystycznych cech, a nawet zadań frazeologii. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na dwie szczególne grupy ekwiwalentów nieadekwatnych, tj. 1) **idiomy semantyczne** oraz 2) **idiomy grammatyczne**. Różnice widoczne są szczególnie w związkach częściowo adekwatnych, charakteryzujących się przybliżoną semantyką przy odmienniej budowie. Odpowiedniki frazeologiczne praktycznie nie istnieją w grupach określanych jako nieadekwatne, co spowodowane jest idiomatycznością związków danego języka, w tym wypadku czeskiego lub polskiego.

Innego charakteru od opisywanych powyżej trzech typów ekwiwalencji z analizowanymi konstrukcjami wyrazowymi (frazeologizmami) związane są **homonimia frazeologiczna** i **homonimy językowe** realizujące czesko-polską pozorną ekwiwalencję językową. W językach blisko spokrewnionych istnieje niebezpieczeństwo złudności ekwiwalentów leksykalnych stających się **aproksymatami**, gdyż identyczne lub bardzo podobne wyrazy w obu językach mogą się różnić pod względem semantycznym czy stylistycznym¹⁸.

¹⁷ Taką nieadekwatność obserwujemy w obrębie identycznych komponentów leksykalnych. Może ona powodować niewielką odmienną składników, jednak – co warto podkreślić – motywacja semantyczna pozostaje nadal wyraźna i odczuwalna. Wyróżnić należy w tym wypadku następujące typy ekwiwalencji: 1) czeskiemu zwrotowi odpowiada polska fraza; 2) czeskiemu zwrotowi odpowiada polskie wyrażenie frazeologiczne lub też 3) czeskiemu wyrażeniu odpowiada polski zwrot frazeologiczny.

¹⁸ Wyróżniamy w zbiorze tego typu homonimów frazeologicznych zwroty – związki werbalne i wyrażenia – związki nominalne, jak również porównania notowane w obu grupach (T.Z. ORŁOŚ: *Studia z frazeologii czeskiej i polskiej*. Kraków 2005, s. 114.)

Wykres 3. Ekwiwalencja czeskich i polskich somatyzmów z leksemem *čich/węch* i *nos*

Źródło: obliczenia własne

W podsumowaniu warto było by omawiane frazeologizmy somatyczne (z leksemami *čich/sluch* i *nos*) scharakteryzować także pod względem statystycznym. Takie obliczenia utrudnia fakt, że niektóre czeskie somatyzmy posiadają kilka ekwiwalentów w języku polskim (w tym opisy/objaśnienia znaczenia). W takim wypadku należy zapewne wziąć pod uwagę tylko znaczenie dosłowne lub najbardziej zbliżone. Wśród wyekscerpowanych w trakcie badań 65 związków frazeologicznych (zazwyczaj tylko somatycznych lub wieloznacznych), na podstawie bardzo starannych obliczeń wyróżniono: 25 ekwiwalentów w pełni adekwatnych, 15 ekwiwalentów częściowo adekwatnych, 23 ekwiwalenty nieadekwatne i 2 aproksymaty („zdradliwych słów/zwrotów”), co znalazło swe graficzne odbicie w powyższym wykresie/grafie nr 3.

Ramy niniejszej pracy wyznaczają ograniczenia formalne, czas więc na ostateczne konkluzje. Jak wykazały przeprowadzone badania oraz wynikające z nich powyższe zestawienia oraz analiza i charakterystyka przykładów, frazeologizmy somatyczne z udziałem nazw zmysłów i narządów zmysłów – w tym wypadku słuchu [*čich*] i nosa [*nos*] – to zjawisko fascynujące dla sławisty, ciekawe i barwne, lecz jednocześnie niejednoznaczne semantycznie, gdyż ekwiwalencja takich konstrukcji leksykalnych bywa często wątpliwa i kontrowersyjna. Przyczynia się do tego niepełna, często raczej „amatorska” lub domyślna i intuicyjna ich przekładalność. Należy więc pamiętać o tym, że pełna znajomość i świadomość ich wzajemnej ekwiwalencji powinna być niezwykle ważna dla osób bilingwalnych z uwagi na interferencję językową, a także dla pracy

tłumaczy. Chodzi wszak o to, by nie stworzyć ryzyka niepoprawnego, złego i niejednoznacznego przekładu omawianych somatyzmów, zwłaszcza w tekstach literackich i publicystycznych.

Bibliografia

- BASAJ M., RYTEL D.: *Słownik frazeologiczny czesko-polski*. Katowice 1981.
- Czesko-polski słownik zdradliwych wyrazów i pułapek frazeologicznych*. Red. T.Z. ORŁOŚ, Kraków 2006.
- Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Red. K. POLAŃSKI. Wrocław 1999.
- KOWALSKI P.: *Leksykon. Znaki świata: Omen, przesąd, znaczenie*. Warszawa 1998.
- MARKIEWICZ H., ROMANOWSKI A.: *Skrzydlate słowa*. Warszawa 1990.
- MRHAČOVÁ E., BALOWSKI M.: *Česko-polský frazeologický slovník*. Ostrava 2009.
- MRHAČOVÁ E., PONCZOVÁ R.: *Lidské tělo v české a polské idiomatice*. Ostrava 2004.
- ORŁOŚ T.Z., HORNÍK J.: *Czesko-polski słownik skrzydlatych słów*. Kraków 1996.
- ORŁOŚ T.Z.: *Studia z frazeologii czeskiej i polskiej*. Kraków 2005.
- PIETRAK-MESER H.: *Czeskie wyrażenia i zwroty frazeologiczne na tle porównawczym polskim*. Lublin 1985.
- PIETRAK-MEISER H.: *Słownik frazeologiczny czesko-polski*. Lublin 1993.
- Slovník české frazeologie a idiomatiky*. Red. F. ČERMÁK, J. HRONEK. Praha 1994.
- TKACZEWSKI D.: *Leksem język/jazyk w polskich i czeskich frazeologizmach występujących w przysłowiach i sentencjach*. W: *Parémie národů slovanských VII*. Red.: E. MRHAČOVÁ, J. MURYC, U. KOLBEROVÁ, Ostrava 2014.
- TKACZEWSKI D.: *Zmysły i narządy zmysłów w polskich i czeskich frazeologizmach oraz ich ekwiwalentność*. W: *Parémie národů slovanských VIII*. Red.: U. KOLBEROVÁ, S. MIZEROVÁ. Ostrava 2017.
- ZAORÁLEK J.: *Lidová rčení*. Praha 1947.

Дариуш Ткачевски

Лексемы *čich/węch* и *nos* в чешских и польских соматизмах, их символика и эквивалентность

Использование названий чувств и органов чувств в качестве основного компонента в так называемых соматизмах, т.е. фразеологических единицах, касающихся тела / организма человека (животного) и его функций, уходит в древние века. Для языковеда-слависта интересным объектом исследований представляется само наличие таких фразеологизмов в близкородственных языках и их эквивалентность. Это имеет также немаловажное значение при обучении иностранному языку, подобно как и в переводческом процессе. Автор статьи показал значение, смысл и символику обоняния и носа в мировых культурах, а также систематизировал и сравнил эквивалентность 65 (4+61) чешских и польских фразеологизмов и одной пословицы, отобранных из «классических» словарных источников. Анализ сопровождается количественная характеристика и типология в графической форме.

Ключевые слова: чешский язык, польский язык, лексемы *čich/węch* и *nos*, символика, соматизмы, фразеологизмы, эквивалентность

Dariusz Tkaczewski

Lexemes *čich/węch* [smell] and *nos* [nose] in Czech and Polish somatic phraseological units and their symbolism and mutual equivalence

The use of names of senses and sense organs as a basic component of so-called somatisms, i.e. phraseological units referring to human (animal) body/organism and its functions has a long history which goes back to ancient times. As a linguist and a Slavic studies specialist, the author of this article examines the fact that such phraseological expressions exist in closely related languages and investigates the issue of their equivalence – their mutual translatability. Phraseological expressions play an essential role in the teaching of Czech or Polish and in the work of translators of these languages, since learning, active knowledge and awareness of the content of rich phraseology, which has great semantic significance, are equally important as the knowledge of the vocabulary.

In the course of the investigation, the author of this article indicates the meaning, sense and symbolism of taste and the tongue in world cultures, excerpts 65 (4+61) Czech and Polish phrasemes and only 1 proverb containing these lexemes from available 'classic' dictionaries in which the particular sense *čich/węch* [smell] and sense organ *nos* [nose] make the main entry, orders and compares them in terms of equivalence, and presents the quantitative statistical data and the typology by means of three graphs.

Key words: Czech / Polish, lexemes *čich/węch* [smell] and *nos* [nose], symbolism, somatic phraseological units, mutual equivalence